

ЗА НЕКОИ ОСОБЕНОСТИ НА МАКЕДОНСКАТА ВАРИЈАНТА НА ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК

Радмила УТРИНОВА-СКАЛОВСКА, Скопје

I

Одредувањето на физиономијата на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик, како впрочем и на другите варијанти, е доста сложено. Сложеноста е условена од повеќе фактори, а еден од најзначајните е дијахроничноста на аспектот од кој сме должни да му пристапиме на јазикот на црковнословенската писменост во Македонија. Таа дијахроничност се наметнува уште со спротивставувањето на старословенскиот канон и книжевната норма со која се обележени книжевните поменици од периодот за кој е вообичаено да се наречува *среден*.¹ Освен тоа, црковнословенската традиција, како што е случајот барем со Македонија, траела толку долго, далеку подолго од времетраењето на старословенскиот канон, и во тој долг век може да се следи развој под влијание на различни внатрешни и надворешни фактори, кои придонесле за менување на нејзината физиономија.

Спротивставувањето на овие два книжевнојазични феномени — старословенскиот канон и варијанта на црковнословенскиот јазик — открива квалитативен развој на старословенската книжевнојазична норма и појава на одредени нови норми карактеристични за одделни варијанти. На варијантата на црковнословенскиот јазик во принцип треба да гледаме од една страна како на

¹ Во бугарската наука, а и во некои славистички кругови вон од неа, е вообичаен терминот »среднобугарски« за периодот од 12 докај 16 век во старата бугарска писмена традиција. Под тој термин го опфаќаат и книжевното наследство од Македонија. Прашањето колку тој »постканонски« период е *среден* и колку е *бугарски*, што се однесува за Македонија, овде нема да се расправа.

продолжување на старата книжевна традиција, а од друга, како на утврдување на нови тенденции при што доаѓаат до израз нови идиоми што се мешаат во лингвистичката основа на писмениот (нормиран) јазик. Всушност се работи за вонстандардни, пред сè дијалектни идиоми, чие место во оформувањето и на физиономијата на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик не може да се занемари.² А бидејќи се смешуваат, — учествуваат —, повеќе дијалектни идиоми, барем што се однесуваат до состојбата во Македонија, — можеме да речеме дека варијантата »варира« и синхронски. Се разбира дека и хронолошкото појавување на одделни дијалектизми — под претпоставка дека идат онака како што настанувале, и во тој поглед внесува одредена слоевитост во физиономијата на јазикот на црковнословенското книжевно наследство, без оглед на тоа како ќе го наречеме — јазик на книжевноста или книжевен јазик,³ зашто неговата функција барем во овој случај ги покрива обата поима, особено кога се работи за времето од 12—14 век.

Материјалната основа за проучување и за утврдување на карактеристиките на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик се спомениците на тој јазик почнувајќи од 12 век. На овој период не било тешко да му се одреди почетната граница — тргнувајќи од критериумите што базираат главно врз одредени

² Одредени разлики во пристапот кон прашањето за варијанта на црковнословенскиот јазик се откриваат како кај постарите автори (Кулбакин, Шчепкин, Цонев), така и кај современите. Сп. St., Ku l' b a k i n, Du classement des manuscrits dits moyen-bulgares, *Revue des études slaves* IV, 1—2; В. Н. Щепкин, Болонская псалтырь, Спб 1906; В. Цонев, Класификация на българските книжовни паметници от најстаро време до края на XVI век, *Годишник на Софийския университет*, т. 1, 1905; — Ив. Гълъбов, Ранни школи на стария български книжовен език, *Български език* XVIII, 1968, кн. 2—3; Н. Кунa, Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata, *Slovo* 15—16; Н. Кунa, Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog, *Radovi III*, Zenica 1973; A. Nazor, Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima; *Slovo* 13; J. Ham m, Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika, *Slovo* 13; Стипчевик Б., Македонска рецензија (Археографски приказ), *Македонски јазик XXIII*, 1972; В. Конески, Карактеристики на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик, предавање одржано на VI семинар за македонски јазик во Скопје 1973. Зборник предавања.

³ И. Грицкат, *Језик книжевноста и книжевни језик*, *Јужнословенски филолог* 28, 1—2.

ортографски специфики кои, секако, одразуваат од своја страна одредени гласовни специфики: ортографијата е одраз на одредена ортоегија, односно на одредена состојба прифатена како норма, во гласовниот систем од даден момент.

Тоа се добро познатите замени на јаките ерови ($\text{ъ} > \text{o}$, $\text{ь} > \text{e}$), нагостени уште во старословенскиот канон, а покасно и изразени како систем, а уште повеќе таканаречената замена (мешање) на назалите во одредени позиции. Особено според ова второво, спомениците од 12 и 13 век реско се одделуваат од спомениците на старословенскиот канон.

Овие црти, придружени од уште некои морфолошки и лексички карактеристики, се основните елементи што ја сочинуваат сликата на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик во досегашните проучувања. Но уште веднаш треба да кажеме дека тие се однесуваат на јусовски ракописи, па од тоа би требало да произлезе заклучокот дека горната граница на траењето на варијантата се наоѓа некаде во 14 век, кога се однесуваат последните текстови од македонска проеиенција во кои се употребувани назали. Но, како што знаеме, црковнословенскиот јазик бил во некаква своја форма писмен јазик на Македонците сè до крајот на 18 век. Каков е неговиот однос кон нормите на црковнословенскиот од 12—13 век и можеме ли и тој јазик и врз основа на какви критериуми да го наречеме македонска варијанта на црковнословенскиот?

Во 13 век, заедно со политичкото влијание се шири и влијанието на српската варијанта во црковнословенската писменост во Македонија. Покрај наизменичното појавување и употреба де на едната, де на другата варијанта, особено кај некои автори од 14 век,⁴ можеме да следиме своевидно заемно влијание помеѓу нив што ѝ дава специфична физиономија на црковнословенската писменост во Македонија сè до 18 век. Колку тука може да се зборува за преминација на српската варијанта на црковнословенскиот јазик е прашање. Имено, отсуството на јусовиот правопис, карактеристично за српската варијанта уште од најстаро време, во македонската црковнословенска писменост претставува елементарен надворешен, ортографски белег (со српска замена на

⁴ Б. Конески, Варианти црковнославјанскогo јазыка в Македониј в первой половине XIV в. Исследования по славянскому языкознанию, Москва 1971.

јусовите), во време кога и на македонското јазично подрачје веќе ги немало. Таа состојба, би се рекло, на еден природен начин, се надоврзува на онаа од 12 и 13 век кога наоѓаме покрај споменатиот начин на употреба на јусовите, и примери со нивни денализирани рефлексии на начин каков што го има и во современите македонски дијалекти. Затоа, српската замена на назалите во покосниот период истапува повеќе како книшко обележје на црковнословенскиот јазик, паралелно со други бројни македонизми што одразуваат одреден развој на народните говори.⁵

И така, кога зборуваме за белезите на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик, доаѓаме и не сакајќи до мешање на два приода, особено кога постои стремез за што поизразита конкретизација на тие белези. Едниот се состои во давање предност на »дејствувањето на јазичната свест во рамките на дадена варијанта⁶ во поглед на изборот на одредени ортографски црти (на пример, мешањето на носовките), морфолошки црти (на пример, давање предност на некои архаични форми, како партиципот од типот *мољ* пред *моливъ*), или исти таков однос кон лексиката (познатото претпочитање на одреден лексички инвентар од типот *постити*, *скрѣвъ*, *радѣ* што му се спротивставува на подновениот преславски — *алкати*, *печаль*, *дѣлѣ* и др.).

Другиот приод се состои во давање место, покрај на овие црти, и на спонтаниот фактор — свесно внесување на дијалектни, односно подновени форми од сите категории, или »несвесно грешење« во иста смисла, што на особен начин, и дури посилено од првиот, ја обележува физиономијата на црковнословенскиот јазик од една варијанта.

II

Црковнословенскиот книжевен јазик одразен во писменото наследство од Македонија познава повеќе подновувања што ги обединуваат книжевните текстови од сета македонска јазична

⁵ Патем да споменеме дека ваква замена на назалите е својствена и за северните македонски говори, на чие подрачје најрано се појавило влијанието на српската варијанта на црковнословенскиот јазик, па не би требало да се исклучува и важноста на тој фактор при полесната адаптација кон оваа варијанта на книжевниот јазик.

⁶ Б. Конески, Карактеристики на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик...

територија, иако тие, како што е познато, се создавале во рамките на две книжевни школи дијаметрално географски и дијалектно раздалечени — Охридската во југозападно-централното подрачје и Кратовската — во североисточното.

Се работи за подновувања во ортографска смисла — што секако претставува регулирање на жив изговор: вокализација на јаките ерови, мешање на назалите паралелно со нивна деназализација, развој на $\text{ч} > \text{и}$, развој на ново з ; во морфолошкиот систем деградација на падежната флексија, мешање на аорист со имперфект во 3 л. мн., редукација на системот на партиципите и некои други.

Други подновувања се од несловенски карактер и тие се однесуваат на таканаречените балканизми (губење на инфинитивот и негова замена со *да*-реченици, развој на постпозитивен троен член, удвојување на објектот, губење на разликата помеѓу правецот и местото на дејството: $\text{кѣдоу} / \text{кѣде}$). Овие црти, иако доволно изразито ја нарушуваат нормата на старословенскиот канон, имаат пред сè значење за историјата на македонските говори.

Трета група подновувања се однесува на оние црти што се заеднички и за бугарската варијанта на црковнословенскиот јазик: промените во падежниот систем, губење на инфинитив, развој на еден облик на постпозитивниот член, развој $\text{ѣ} > \text{а}$, а во сите позиции, $\text{ѡ} > \text{ѡ}$, $\text{ѣ} > \text{ѣ}$, описно искажување на идното време и др.

Во поглед на овие црти, како што ќе видиме понатаму, не треба да се занемарува нивниот сооднос.⁷

III

Тргувајќи од погоре набројаните црти, кои можеме да ги сметаме за навистина реална појдовна точка во разликувањето на канонските од поновите црковнословенски текстови, т.е. оние што одразуваат одредена, во случајов македонска, варијанта на тој јазик, можат да се додадат и други карактеристични црти во текстовите настанати на македонско подрачје, а што навистина можеме да ги сметаме како нивни македонски белег, зашто нè упатуваат на одредена дијалектна база.

⁷ Ст. Куљбакин, *op. cit.*

Една од најмногу истакнувани особини е така нареченото мешање на назалите во одредени позиции ($\text{ʌ} > \text{ʁ}$ зад ш , ж , шт , жд , ц , з , ч , ј , а $\text{ʁ} > \text{ʌ}$ зад $\text{н}'$, $\text{р}'$, $\text{л}'$, $\text{с}'$ и групи со епентетско л). Неа ја имаат сите споменици што и припаѓаат на охридската книжевна школа (Охридскиот апостол, Битолскиот триод, Добромирово ев. (12 в.), Болонскиот псалтир, Македонското евангелие на поп Јован (13 в.) и др.), па би требало, логично да ја сметаме за дијалектен белег на подрачјето на кое се настанати. Меѓутоа, денеска резултатот на таа замена го гледаме само во позиција зад ј (*јагула*, *јазик*, *јачмен*) што е распространета на сето западномакедонско наречје и зад ч во формата *чјдо*, ограничена само на охридскиот говор.

Наспроти тоа се среќаваме со развој на незаменети назали во сите други позиции: *шета*, *жетва*. Ова се објаснува со претпоставката дека тој изговор е можеби обопштен под влијание на оние говори што не го познавале, или барем не во полн обем, по оној ист начин како што во најново време охридското *чјдо* е истиснато од *чедо*. Вакво »мешање« се среќава исто така, и во писмените текстови што се настанати во една друга дијалектна средина — во рамките на Кратовската книжевна школа. Ова се објаснува со правописно влијание од охридскиот книжевен круг, затоа што денешната состојба во североисточните говори не покажува дека имало такво мешање дури ни зад ј : *език*, *етрва*.⁸

Во врска со назалите, меѓутоа, за нас е исто толку илустративна нивната замена со орални вокали и во тој поглед замените на големиот јус покажуваат повеќе дијалектни разлики, а со самото тоа помагаат за убифицирање на ракописите.

Тргувајќи од таа карактеристична црта, според развојот на назалот ʁ можеме да изделиме три дијалектни подрачја одразени во три групи книжевни споменици:

1. **Западно-централно** во кое се групираат текстовите на Добромировото евангелие, Битолскиот триод и Охридскиот апостол од 12 век, Болонскиот псалтир и Македонското евангелие на поп Јован од 13 век, Едно четвороевангелие на ЈАЗУ (III б 7) од 14—15 в.⁹

⁸ Б. Конески, Историја на македонскиот јазик, Скопје 1965.

⁹ Списокот на претставниците на одделни дијалектни подрачја не е исцрпен.

2. Северно-североисточно, претставено во текстовите на Добрејшово ев., Радомирово евангелие и Вранешнички апостол од 13 век и Кратовско евангелие од 14 век.

3. Источно јазично подрачје чии црти наоѓаме одразени во Струмичкиот апостол и во Хлудовиот триод.

Оваа поделба се потврдува и се дополнува и со други фонетски црти својствени за тие три дијалектни групи.

Мешањето на љ со љ укажува на говор во кој е извршена замена на љ со темен вокал. Тоа се ракописи што се врзани за Охридско и охридскиот говор. Сп. во Охридскиот апостол чѣдо, мжи, во Болонскиот псалтир нѣжда.

Мешањето на љ со а во корен и во флексија укажува на говори во кои денеска има таква замена (и централните и источните македонски говори): Добром. во всѣ странѣ морданьска, Поп Јован видѣти кончина, сѣвотѣ, ном. едн., нѣчатѣ Добрејш, нѣжтѣ 3 л. едн., юношѣ, ном. едн., Хлуд. влѣднѣ ном. едн.

Замената на љ со оу карактеристична за северните македонски говори ја среќаваме во текстовите од северното подрачје, како: Радом. оусоуинѣ, дивлѣхоу се, Вранешн. ап. мѣжель, сѣжѣ, Кратовско ев. гѣвоу, акуз. едн.

Замената на назалот љ е речиси единствена на целата македонска јазична територија, па и процесот на неговата деназализација се одразува на одреден начин во некои ракописи. Тоа се оние како Добромировото евангелие, во кои се согледува развој што покажува дека вокалот од преден ред што се развил од љ го задржал неговиот широк изговор. Тоа наоѓа одраз во мешањето на љ со ѣ: сѣнѣ, патѣлѣ, вранѣ, влѣжѣ.

Поизразен е развоот на ѣ во ѣ во сите позиции и во сите ракописи од трите обележени јазични подрачја освен во позиција зад Ц и S во источната група ракописи, каде ѣ дало а. Така, во Радом. пропешѣ, Вранешн. ап. нѣ имѣшинѣ, се, Добром. начѣ, сѣнѣтѣ сѣ, Охр. ап. мѣ, тѣ, се, 4ев. Мак. петѣлѣ, Струм. ап. сеженѣ, но: цѣло, нѣлѣнѣ, рѣчатѣ, залѣ, нѣза (ду.), Хлуд. триод, нѣлѣ, оѣстѣ.

Постара, ако не и позначајна карактеристика на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик е тоа што во писмените споменици што ѣ припаѓаат наоѓаме замена ѣ > ѣ, покрај замената ѣ > ѣ. Покрај примерите познати уште од старословенскиот канон (како токѣ, когда, сѣковница, црков —) таков развој е особено изразен во разни зборообразовни морфѣми, покрај на-

множените примери во основата на одделни зборови. Додека групата ракописи од охридскиот книжевен круг одразуваат главно развој на таква промена, некои од ракописите од кратовскиот книжевен круг, кои им припаѓаат на говорите со замена ъ > ъ, одразуваат исто таква замена. Се разбира дека со оглед на старината на појавата, овде треба повеќе да се смета и со влијанието на предлошката.

Примери: Охр. ап. во, со, ко; сотъникъ, дождъ, вонъ, тон; восна, сотъкнеиъ сѧ, соврани; храборъ; Болонски пс. вѣскъ, елѣнъ, малѣиъ, тон; Добром. ев. роптааѣ, тоѣ, ложъ, соѣ, тон; лакотъ, оусоѣшѣ; Добрејш. ев. кротокъ, лакотъ, вртопъ, зѣиѣтъ раѣ; Хлуд. триод зѣи, созда, сотное лѣто, возопишѣ, останокъ; Струм. ап., вонъ, токну, оупование, созда; извнтокъ; ко, со, во, надо.

Во македонските книжевни споменици од разгледуваниот период може да се следи губењето на мекоста на консонантите во отсуството на старото јотување, на л епентетско, затврднување на р и л: ославенъ, прѣпрославенъ, коупени, посрамени, вѣзлюбене, дѣзновление (Охридски ап.); прославлатъ, слѣшлени (Болон. пс.); провѣденне, озлобение, избавение, но оставъ (Хлуд. триод); оставъ, оставение, ославленоу, иѣкова: иѣковѣ (Добром. ев.); земѣ, земѣ, ак. едн. земѣ, иinstr. едн. (Струм. ап.); древлѣни, дрѣвны (Радом. ев.) Охр. ап. избавитеѣ, Добром. морѣ, творѣ, Хлуд. полскаа дрѣва.

Додека во фонолошкиот систем претставен правописно во спомениците од црковнословенското книжевно наследство уште и можеме да согледаме развој кој упатува на одредени дијалектни подрачја, тоа не би можело да се каже и за системот на формите. Отстапувањата од книжевната норма на старословенскиот канон главно ги засегаат сите книжевни споменици од целокупната македонска јазична територија. Исто така, ни за одредени архаични форми, кои некои автори ги истакнуваат како карактеристични за оваа варијанта и кои сведочат за стремез кон запазување на кирилметодиевскиот јазик, како партиципните форми од типот мѣи или постариот сигматски аорист, не може да се каже дека се ограничени на одреден книжевен круг. Напротив, и тие се распространети во книжевните текстови на сета македонска јазична територија.

Овде ќе изнесеме само уште неколку покарактеристични ситуации.

Формата на сегашниот активен партицип во прилошка конгруентна функција доволно често е потисната од прилошката

Sažetak

O NEKIM OSOBINAMA MAKEDONSKE VARIJANTE CRKVENOSLAVENSKOG JEZIKA

Makedonska varijanta crkvenoslavenskog jezika, kao i sve ostale njegove varijante, ima svoj vlastiti razvitak u odnosu na staroslavenski kanon. On se ogleda u izvjesnim novim pravopisnim pravilima zasnovanim, manje ili više, na živom izgovoru, a isto tako i češćoj upotrebi izvjesnih gramatičkih ili leksičkih oblika, najčešće arhaičnih.

Međutim, određene dijalekatske crte koje su prodirale u književne spomenike crkvenoslavenskog jezika, iako nisu bile toliko rasprostranjene kao one prve, pa se prema tome ne uzimaju kao obilježje književne norme, ponekad mnogo jasnije određuju fizionomiju makedonske varijante csl. jezika.

U ovom prilogu riječ je o nekima od tih osobina. To je, pored poznatog miješanja nazala, upotreba njihovih denazaliziranih ekvivalenata, osobito nazala zadnjega reda, zatim vokalizacija jakih poluglasova, očvršćivanje palataliziranih suglasnika, evolucija participa prezenta aktivnog u glagolski prilog, kao i neke druge gramatičke i leksičke osobine.